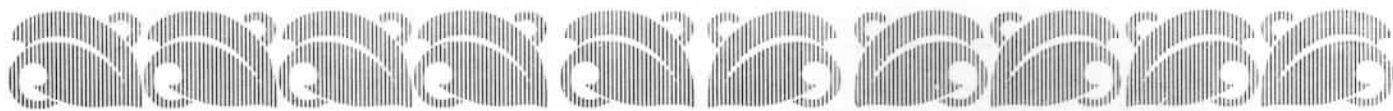

Roligheter och revaljur

ur

Ludvika Gammelgårds arkiv

FÖR ARKIVETS olika avdelningar och deras innehåll redogjordes i stora drag i Marnäs-Posten N:r 1, utgiven till Hembygdifesten den 11 och 12 augusti 1928. Avdelningarna äro: 1. Jacob Anderssons arkiv, 2. Sjöbergska arkivet, 3. Allmänna Handskriftsarkivet, 4. Allmänna Trycksaksarkivet, 5. Bildarkivet, 6. Uppteckningsarkivet, det sistnämnda bestående av nutida uppteckningar av alla slags "folkminnen" efter ännu levande eller nyligen döda sagesmän. Därur göres här ett första urplock, sammanfört från olika håll under vissa rubriker.

Helgseder.

Matti Petter i Norrvik (f. 1850) berättar, att man under hans barndom hade hackat "gränris" på golvet i köket och kammarn vid jul och alla söndagar om vintern, asplöv om sommarn. Men Maja Lisa i Sörvik (f. 1848, nu död) mindes, att alla hade hackat råghalm på golvet vid jul, och somliga hade "stjärna" i taket, en halkrona av råppipor; hos Daniel Ers i Sörvik hängde en "gukku" (julfågel av trä) i taket i kammarn. Den första "julgrän" i denna del av socknen förekom 1870 hos Boëthiuses i Sörvik, den första majstången troligen ungefär samtidigt vid herrgård och dansbanan i samma by.

Nils Keyland har i sitt stora arbete om "Julbröd, Julbockar och Staffanssång" (Stockholm 1919) beskrivning och avbildningar av olika sorters julbröd från Ludvika och Grangärde: Julkaka, Julkors och Broa. Maja Lisa beskrev också en "såkaka" vid jul, med "snurrur" (kringlor) runt ikring kanten å e snurra i mitten, å den feck inte åtas opp inna å va sått, då delas den å åts opp åv hela hushålle.

Miksmässans stora forna betydelse visas av ett uttryck, fältt i våra dagar vid Meksmässmarknan i Gränji: "D'ä int jul mer än en gång om åre å d'ä när då ä Meksmäss".

Om bröllop förtäljes: när det lyste andra gången, fick fästfolket presenter, en sådan kallades "kryttja" (krycka), och lysningskalaset hette "kryttjidans" — "då feck dom kalas, så dom geck på knäna hem". — "Nå flickune skull tä å jefft säg, skull dom ha e vagga å en sjetstol" (natt-

stol för småbarn — tre sådana finnas i Gammelgårdens stugor!).

Sockendräkten.

Bland den manliga bygdedräktens plagg märkes främst kilmössan av svart vadmal med svarta läderband över sömmarna och kring nederkanten — nya sådana ha förfärdigats efter Nordiska Muséets exemplar.

Kvinnornas "stykke och mössa" lades bort på 1860-talet. 1864 hade några läsflickor denna prydliga och trevliga huvudbonad för sista gången, men året därpå var den försvunnen, "då ville dom inte ha dom där kåpurne mer". — Nu ha de kommit till heders igen, det se vi på Gammelgårdens fester!

Jakt.

Bjurn (bävren) ha int funnis i mannaminne, men loar ha å väri hännä. Å vargane va näsvisa, dom gasä på hestane på sjögane, berättar Matti Petter. — I Protokoll vid Ludvika Kapellboers sammanträde 22 febr. 1863 läses: "Af Häradsdomaren Per Danielsson i Sörvik uppvisades skinnen efter en af honom detta år i jan. skjuten varg utan skallgång och blefvo örönen afskurna och förstörda i och för skottpenningars erhållande." Härom förtälja de gamla att häradsdomaren sin vana trogen en smällkall vintermorgon steg ut på förstubrons järnhäll i bara skjortan och såg en varg stå mitt i grindhålet utåt vägen. Han gick lugnt in efter bössan, klev ut igen och sköt vargen, som var nog hyggelig att stå kvar. — Det var veterligt sista vargen som sköts i socknen, men ännu de kalla vintrarna i slutet av 60-talet kommo vargar stundom fram till gårdarna.

Lyse.

Längst tebakärs hadd vi pärtur, sänn taljys, tjockare först, smalare på slute, dom kalla vi dånkar. Sänn kom fotosjen, först i små blecktintur mä nära bomullsgarnsändar i, utan glas. Glaslampor uppträdde först på 70-talet.

Brännvinsbränning.

Far hadd en måna om våra å en om höstn, nå an brände. Dässimilla skull fjärsman ha panna å försegla

ho. Nå å va lövligt, stog ho på bå natt å da, männ å va-nt så skadli som hä, dom jör nu, berättade Per Larsson i Digervåla (f. 1842).

Öknamn, djur- och växtnamn.

Sörbärke lommar, Norrbärke kråkur å Gränje krokur — det sista troligen av den för socknen typiska selkroken, "Gränjekroken" (en jämn grund båge med 5 snidade plymliknande figurer på översidan).

Persbo kallades Getstan. Bock Pälle å Bock Lotta i Digervåla va ditflytta från Persbo — dom va galna tä öknamn i Persbo.

Kallades sådana spenamnam på bybor som "Gonäs korvar" för "klicknamn"? Och minns någon flera sådana? —

Några smeknamn på luffare som tog in i Landfors Johannas "hotell" i Norrvik: Norrköpings-Pelle, Gävle-Pelle, Gangs-Pelle, Stockholms-Lasse, Barfota-Lasse, Siraps-Kalle och Brökrigarn. — Några djurnamn: mymla eller mömla = humla, skorpmakk = skalbagge, ränsla (rägnsla) = snigel, hörsböttjin (öppet ö, horsbocken) = beccasin, rågrepa = kornknarr, tillkråka = spillkråka, grådrullar = gråsparvar, björk- eller rönntrost (djupt o) = snöskata, röjgur = röding (ar). Några getnamn: Bälla, Vittuppa, Saltuppa, Restuppa, Tuppa Snäll. Och konamn: Bälla, Böna, Flyttros, Gullsnöre, Gullstrand, Hjalma, Pippla, Rima, Strima. Och några växtnamn: fredslöv = dvärgbjörk, grön = ljung, gukkugräs = gökärt, mustuppa eller tjältuppa = movippa (Pulsatilla vernalis), skabbtuppa eller varttuppa = kabbelök, tisbas = tibast, sälk = sälg, Jaköpsstegar = blågull (Polemonium coeruleum), fingäböra = blåklockor, svalblom = ängsnejlika, kåpblom = daggkåpa, kattfyrr = lummer — och pionur.

Ortnamn.

Otaliga sådana finnas, varav de flesta ej stå på några kartor. T. ex.: Dunsdestermora (skogsteg NV om Kölaberget), Hammarn = Ludvika Bruk och kyrkby, Hemtjärn (gammalt namn på Marnäs tjärn), Kammarpussen (liten tjärn nära Sör Gussjöns sydända), Kovalla (sloge och odlad kulle i Brunnsvik), Kålholmen (i Övra Hillen, förr Harnäs källand),

Lustikulle (eller Myrbacken, gård vid Norrvik), Marhälla (= Märhällen, i Väsman — en marr samm från Sörvik till Mässan och vilade på hällen), Suggänge (på Storgårdens mark), Svarttjya (gårdar i Norrvik), Stora och Lilla Svinhuvu (holmar i Övra Hillen), Tre bröder (skär i Väsman), Trollputten (tjärn på Norrviksskogen), Trättjibötn (Träckbotten, åkrar på Norrviksskogen).

Sänd till arkivet alla sådana namn ni vet — på gårdar och tegar, ängar och slogar, fall och kolbottnar, vikar och uddar, gruvor o. s. v.! Och sänd in

Ord och uttryck på socknemålet

sådana som följande, de flesta målande och uttrycksfulla: barsklin (barnslig), billa (flickunge), blåfattin (alldeles utfattig), bladra eller blödra, brälla (prata), dränkskåppa (fyllbult), druffu (tjock och fet), dåll äv (svimma), grömt (väl: ä va så grömt imilla dom), hammlu (skröplig — gammal å hammlu), hyrvil (pojkbysing), hyssja (kurtisera), illa gali (mycket — illa gali bra!), jänku (slö, dåsig), jäss (enfaldigt prat), järv i tikka (gåpåig), kall i munn (död), krikklu (svår, krånglig), kut april (springa förgäves), lubbu (lummig, yvig), löfft goa (lukta gott), rumpsnuttn (yttersta svansspetsen), skröpp innäli rik (väldigt rik), taskfot (fjant), telin (späd, tård), tingli (smal och lätt), Tittbrutji (Tittbruket = "Glasberget"), tjärrgu (kärvt, besvärlig), törva (flickunge), tuddu (dum — an va'nt så tuddu tä svara ändå), tungäl (mänsken), tönrrösta (tunnklädd), tåssdon (pjält, dumheter), väll (gäll — väll i skälla = högröstad).

"E kulla" är en gängare på gruvkonsten, som viker sig och går upp och ner. En tjur ve Fremundbärri kom imot e kulla å börd på stängla imot na — kördes tillbaka, gick till anfall gång på gång — tess an stängla ihjäl säg.

"Vi få full vila, nå vi kommä tä kärtäpphörnä", ha de gamla sagt — d. v. s. till gamla kyrkogårdens hörn närmast Brukets kåltäppa (kåksträdgård).

Ordspråk och Ordstäv.

Dä mer en strykä på katten, dä högä lyftä an rumpa. — Ä' nt värt tä le hunn ät skogen. — Ja ha nog vuri mä på en skinnpäl's (= jag har nog fått slita ont). — An va så tom ättä brännvin som jeta ättä salt (= han

var så lysten efter brännvin som geten efter salt).

Unna strömmingar, hännä kommer ä sill! sa Gruvmansmora nå o dansa. — Tro en faen, sa fru Norberg. — Kör i vinn! sa Pelle Lind. — Ha tögä kummi? sa gubben, nå ä (=tåget) kara ner'n i ditji (= diket). — Dä måste gå, sa käringen när ho åkte spark å fasna i hästlorten. — Ja, ja vet, ja vet full, ja vet full, sa Erik-mass Fia.

Vem kan fler sådana? Och gåtor — äro de alldeles bortglömda? Endast en finns upptecknad:

Je mäg sytunjin,
få du ta rytunjin
å far ättä rökulla
å ta jänn pipän min!

(Sytunjin = skötungen, rytunjin = tjuren, rökulla = räven, pipän = tuppen).

Tydot och märken.

Om dom sägä "el" (eld), skä ä bi hett i milunä (= börja brinna i milorna). — När man spritar ärter och hittar en skida med 9 ärter, ska man lägga den på fodret över dörrn: den förste man, som kommer in igenom dörrn, blir ens tillkommande. — Ser man första sässäla (eller husäla = sädesärlan) på värn bakifrån, betyder det lycka, ser man henne från sidan, får man ut och resa, ser man henne framifrån, betyder det sorg eller olycka (kanske för att hon är svart på bröstet?) — Gör int sä — om tuppin gal å vinn vänd sä, sä bi du täkkin! sägs ät någon som gör fula gubbar, skelar eller dylikt. —

Några väderleksmärken: Som Greggersdan är (13 mars), sä bi ä i 6 vikkur, tä ä bi Jeärg (hårt g. Georg, 23 april). Fryser det natten till 40 martyrer (9 mars), sä fryser det 40 nätter. Snöar det Matsmäsä (24 febr.), ska det bli varmt å makkut (maskigt = myggigt, mycket insekter) hela sommarn. Mattias mä sitt långa skägg lockar barna utom vägg. Mattias mä pungen lockar barna opp på ungen. Kyndelsmäsödag, då får vintern ana lag. Likk länge som bäckarne pörlar i mars, sä ä dom tysta i april (d. v. s. töar det i mars, sä fryser det till i april igen). När lomarne far norröver, far dom sta å drar opp luckurna, då bir ä rängen, men far dom söröver, bir ä vackert — sa Konst Per Erik i Persbo.

Svar och roligheter.

Hur sker dråp? frågade prästen på ett husförhör. Jinöm gammal näver

å ruttin takve, svarade en som trodde det var fråga om dröp (dropp).

Fäjin (= glad) va ja nå du kömm, myttjy fäjnare ä ja nå ja bi äv mä dä, sa en snäl tjäring ät skömmarn, å han svara: Gusjelöv, nu ha ja fått mi syn ijänn. För (=förr) ha ja-nt sitt smörä på bolä, ä nu si ja dan (=dagen) jinnöm ostsjiva!

Nu tar-ä på rinja (= börjar det ringa) på Spörhälla! sa gubben Boët-hins (på Nedra Sörvik), när patron Öhman satt opp vällingklocka (på övra Sörvik, som kallades Spörhälla — där bodde förut Spår Daniel och Spår Stina). — Patron Ö., han hadd huvu jämt, han, hansäs huve hä va på ända, hä! sa Sammils Johanna i Norrvik.

Stryk Kari i Brönnsvik var ett original, som stök omkring och skämta och berätta och sa du ät alla. Gamle patron Roth kom en gång åkande och mötte henne och sa ät henne ät fösa bort några kor från en åker; dä svara hon: Gäck ur, du pöjkvarg, ä fös ut dom själv!

Jan Perso i Brönnsvik va en stor skämtare. Han hadd en dräng som nog va rask, men aldri feck nå ifrå säg. Han jeck sin väg, men dä kom länsman å hämta'n. "Ja jeck för ja int kunn va tä lags", sa drängen. "Tror du ja ha rä tä bräck i mina drängar lax!" sa Jan Perso.

Tretum Ludvig i Ludvika hade fått sitt binamn därför ät han hade tre tummar, två på ena handen. Han hittade alla skogsstigar och var med Generalstabens kartritare. De skulle över till Solln och kartlägga den, men dä sa Tretum Ludvig: Ä, dit behöver inte löjtnanten ro över, den ä alldeles som e tjufämöreslimpa!

Ludvikaskämt med Grangärdemålet:

"Katto låg på hyllo
å koxa pigo i ögo."

"Hännä ha ja sättja, ä hännä ha mi mor sättja, ä hännä ska ja sittja sä länji ja lev!" sa en gumma vid en tvist om en bänkplats i Grangärde kyrka. —

Präst Jan, dräng i prostgårn, skjut-sa en gång fröken Laura Nordvall, när hon var förlovad med bankdir. Th. Rydberg. Han satt tyst hela färden, men juss som dom va framma lät han: "Mamsell Lavra, hur sa Rydbärg (hårt g), når an fria?" — En gång stod Präst Jan utanför den öppna dörrn i prostgårn och prost-innan innanför. Dä sa Präst Jan: "Stäng döra, frua, för dä drar på mäg!" —

Klucken va en toku gubbe. En gång jeck an över Väsman, när ä va kallt så hä small. Sänn sa han: "Hör du Kluck, gåck fort, hör du Kluck, gåck fort! sa Väsman åt mäg." — En flicka kalla honom en gång för Kluck. Då blev han arg å sa: "Förbannade snörpiska!" —

Mjölmar Jan Petter processade mycket. En gång sa häradshövding Königsfeldt arg: "Jaså, du är här nu igen, din bråkmakare. Det är inte nog att tro att man har rätt, utan man måste också bevisa det." Mjölmar Jan Petter: "Ja, å så en an sak å". Häradshövdingen: Va ä dä för en sak dä?" Mjölmar Jan Petter: "Jo, tä fö rätt å!" —

"Å där sått bror min Kalle. lång i syna som en oxen över ryggen", sa en storskämtare i Sörvik. —

Kapten på en gammal Väsmansångbåt fråga båtpojken: Har du väre (vädret) öppa? Svar: Ja, kafften. Och kapten: Nå kräl iväg då! —

"Biskopen" på Biskopsnåset berättade om "Viborgska smällen i Ludvika": Nå dom skull bygg bryggeriä, böra (borrade) dom e jypt höl i hälla å skull spräng ho mä sprängölja. Dom vänta säg en väldin smäll, hela hälla skull stryka å hela Ludvika skull utrymmäs. Hä vart nog en smäll, men sköte (skottet) jeck rätt opp i lufta, å hälla vart assint sprängd.

Från rysk-japanska kriget.

Gubbarna Roling och Fyllin (vi kan ju kalla dem så) var en gång under rysk-japanska kriget på hemväg till sina stugor oppi skogen, hade varit borta och fästet. Dom vila på en kolbotten å kom i gräl, Roling höll med ryssarna å Fyllin med japanerna. Dom tog ihop å slogs å höll på med det hela natten — ibland vila dom å söp, hade två liter brännvin med sig, så slogs dom igen. Fyllin kom dan därpå ner till byn, dom fråga vad han gjort som han såg ut i syna, å han svara:

"Jo, ja stred mä Roling på liv å på dö.
å han vart gul å ja vart rö!"

"Apgorilla."

Klas i Hagen (vi kan ju kalla honom så) var i skogen och kola för första gången på egen hand. Då kom han en gång in till en gubbe i Hagen och såg dystert ut. Va ä dä mä däg? fråga gubben. Då svarade Klas att han skull skjut säg. Vafför dä? fråga gubben. Jo, ja ha vuri i skogen nu så länge, så ja håller på bi e

apgorilla, sa Klas. Han hade fått hämoröjder, men trodde på allvar att han höll på få svans.

En originell präst.

Om socknens siste ordinarie komminister finns en mängd historier — han predikade på sitt eget sätt och talade gärna på vers.

Någon hade hittat på något slags fjäderinrättning på en grind vid Nissbo, då manade han från predikstolen: "Vakten eder för synden liksom för Nissbogrinden, ty synden far efter själarna liksom Nissbogrinden efter hälarne."

Under ett nödår ansåg han att det var slöseri att koka gröt och grädda pannkakor: "Sluten upp med edert grötkokande och edert pannkakssmetande, och koken välling i Herrans namn, då räcker årsväxten fram!"

En söndag läste han upp följande kungörelse om slätterhjälp: "Måndag ska ni hit och slå, liar många och vassa, karlar långa och raska, men jag beder eder, att I icke gören som i fjor: somliga slipa och somliga drog, men sällan såg jag mer än en som slog".

När han jordfäste en lång Hällsjökarl, sa han: "Dä va en lång en, dä där, för 16 skilling".

Enligt andra var det en stor karl från Klenshyttan som begrovs — prästen brukade få 50 öre, men nu tyckte han: "Ja begraver int en Klenshyttkar för dä prise, han ä för stor".

En gång slogs dom utanför kyrkan en julotta, då flätade han in i predikan: "När detta sker utanför tämplets murar, vad ska dä inte ske längst opp i Enkulln!"

Han var ivrig fiskare och fångstman; en gång hade några pojkspjurar satt en fisk i hans fågelgiller och en ekorre på hans ståndkrok i Går-längen, och nästa söndag fick församlingen till livs denna betraktelse: "Min Gud är en underlig Gud. När jag skulle sta å vischa mina ståndkrokar, dä fann jag en, dä fann jag två, dä fann jag den som varken kund krypa eller gå, å så fann jag den som hade fyra fötter å e rumpa, den kasta jag i sjön så dä plumpa!"

Ett annat original.

Många "revaljur" berättas också om en gammal häradsskötare, en av socknens mest betrodda män under 50 års tid, belönad med medalj för medborgerlig förtjänst och känd dels för sitt cirklade grammatiska tal, dels för sin stora likhet med Carl XIV

Johan. Landshövding Treffenberg påpekade en gång under ett samtal denna likhet och fick till svar: "Det är icke mycket smickrande för mig att förliknas vid en död person". — Gubben Lindahl skämtade med honom en gång, då han var orakad: "Ditt skägg börjar vitna till skörd!" Svar: "Det går an att det växer på egen mark, men vem skörden tillfaller, det vet jag icke". — Vid uppbrottet från kalas brukade han säga: "Jag tackar förbindligast för vad som haver passerat!" Om värdfolket då sade: "Å, det var ingenting att tacka för!", så genmålte han: "Dä skulle jag mycket hava misstagit mig". — På äldre dar deltog han alltjämt i gårdens skötsel, störtade då en gång från stallskullen ner i krubban och kunde inte komma upp ur den utan hjälp; då ropade han till en son som var i närheten: "Hör Adolf, min belägenhet är icke bra!"

Bergsmanshistorier.

Gubben Lars Simon Boëthius i Sörvik var förargad över att pigorna slog sönder porslinskaffekopporna och lät göra kaffekoppar av silver, mycket fina men lätt brännheta och besvärliga. —

I Råmen i Grånji bodde storkaxar förr: Råmsbärsmänna va så karuga, så nå dom re förbi Persbo, vevla dom opp tobaksrulln å lätta e lyttja hänja å slepa, så Persbobärsmänna feck gå å bita om dom villa — dom völa dom int mer. Å dom buska Råmen mä tobak — sätt tobak fö (i st. för) buskar på sjögane. Dom völa't svänkt brännvin en gång, utan dom skull ha franskt, å nå dom fira, så slog dom franskt brännvin på stångjärnshammarn å sa att Daskus skull full ha en tår, han å!

*

Alla dylika "folkminnen", varpå här givits några prov, ha sitt särskilda stora intresse och värde — och jämte dem inte minst alla bygdesågner, främst om Råhanda och tomtar, gruvor och malmer, hyttor och smedjor och gömda skatter o. s. v. Teckna upp allt slikt som Ni hör eller minns — skriv ned allt vad särskilt de äldre ännu kan ha att förtälja, helst på bygdens gamla mål och alltid med angivande av sagesmannens och upptecknarens fullständiga namn, ålder och hemvist — och sänd in det till

LUDVIKA GAMMELGARDS
ARKIV!

K. E. F.